

Kóthay Katalin Anna

A tartományi úr és a „kiváló kisember”: önreprezentáció és társadalmi státusz az Első átmeneti kori egyiptomi életrajzokban

Az Óbirodalom (Kr. e. 2686–2160 körül) központosított királyságának időszakát követő, politikailag decentralizált Első átmeneti kor (Kr. e. 2160–2055 körül) az ókori egyiptomiak történeti emlékezetében úgy élt, mint a természeti katasztrófák, politikai zűrzavar és társadalmi felfordulások kora. Ezt a képet erősítették meg a korai egyiptológiai kutatások is a korszak (szinte kizárólagos) szöveges forrásai, a halotti emlékműveken (sírok falán, sztéléken) megörökített életrajzi feliratok társadalomábrázolásai alapján. Ezek – közvetve vagy közvetlenül – rendszeresen utalnak súlyos természeti és társadalmi problémákra. A problémák kezelése olyan vidéki tartományi urak hatáskörébe tartozott, akiknek hivatali elődei eredetileg, az Óbirodalom idején királyi tisztviselőként kerültek egy-egy nomosz (tartomány) élére, és a királyi hatalom gyengülésével független hatalmat szereztek a fennhatóságuk alá tartozó terület, katonai terjeszkedésükkel pedig akár nagyobb régiók fölött. Az egyik ilyen nagyhatalmú tartományi úr, Egyiptom három legdélibb nomoszának kormányzója, Anhtifi arról számol be életrajzában, hogy istene, Hórusz az edfui nomoszba küldte rendet teremteni, ahol érkezése előtt belső háborús állapotok uralkodtak:

„Huu házát elárasztott településként találtam: kinek felügyelete alatt állt, elhanyagolta, káosz [uralkodott ott] egy nyomorult irányítása alatt. Én azonban rábírtam a férfit, hogy átölelje apja gyilkosát és testvére gyilkosát, hogy helyreálljon [a rend] az edfui nomosz[ban]. Milyen szép volt az a nap, amikor [végre] jóléte találtam ebben a nomosz[ban]! S miután elpusztítottam minden gonosz cselekedetet, amelyet az emberek gyűlölnék megtenni, nem tűnök olyan hatalmat, melyben [gyilkos harag?] tüze lobban.”¹

Anhtifi a valóságban nyilván úgy „állította helyre a rendet”, hogy meghódította a saját tartományával szomszédos edfui nomoszt. Életrajzi felirata az ott uralkodó tényleges állapotokról azonban nem sokat árul el. A káosz fölötti győzelem és a rend helyreállítása a teremtést fenntartó és Egyiptom integritását és jólétét biztosító győzedelmes uralkodó legfontosabb feladata volt, s mint ilyen az

¹ Vandier 1950: 163–171; magyarul: Kóthay–Gulyás 2007: 232.

egyiptomi vallásos szimbolika és hatalmi ideológia egyik alapmotívuma.² A győztes, vagy önmagát győztesnek ábrázolni szándékozó nagyhatalmú tartományi úr önreprezentációjában ugyanez a motívum nyilván hasonló szimbolikát hordozott, s bár a szomszédos nomosz meghódítása valószínűleg tényleg megtörtént, lehet, hogy az eseményeket megelőző káosz képe pusztán a hódítás és Anhtifi hatalmának reprezentációját szolgálta.

Egy későbbi, a Középbirodalom idejéből származó, az *Ipu, a főrangú intelmei* modern címet viselő irodalmi alkotás viszont már nem helyi háborúskodásokról, hanem az egész országot érintő társadalmi felfordulásról, a gazdagok bukásáról és a szegények felemelkedéséről, a királyi hatalom megdöntéséről beszél:

„Íme olyan dolgokat tesznek, amilyenek soha nem történtek. A nyomorultak elhurcolták a királyt [...] Íme, az ország titkát, melynek határai nem ismeretesek, felfedték. A székhely összeomlott [egy] óra alatt.”³

Ennél is messzebbre ment az egyiptológiai kutatás, amely a 20. század elejétől kezdődően egészen az 1980-as évekig az Első átmeneti kort (és az azt követő Középbirodalom korát is) gyakran úgy írta le, mint társadalmi forradalmak és az alsó néprétegek hatalomra emelkedésének időszakát. Ennek az értelmezésnek a korabeli bizonyítékait az életrajzok új retorikájában, valamint a túlvilági szövegek, és ezzel gyakorlatilag az elit tudásának demokratizálódásában látta.⁴

Az utóbbi évtizedek kutatásai azonban kevésbé drasztikus értelmezést javasolnak: a korábbi, elsősorban filológiai szempontú megközelítéssel kialakult képet kiegészítették a tárgyi leletek modern értelmezésével, amely megerősítette, hogy az Első átmeneti kor valóban társadalmi „felfordulás”, azaz jelentős társadalmi átrendeződés időszaka volt, ezt azonban a korabeli egyiptomiak – ellentétben az ókori utódok visszatekintésével és a modern tudományos értelmezéssel – nem feltétlenül felfordulásként vagy zűrzavarként élték meg. Az új helyzet bizonyos csoportok számára új lehetőségeket biztosított. A decentralizáció alkalmat teremtett a tartományi uraknak és a helyi befolyásos családoknak a királytól és a központi adminisztrációtól való függetlenedésére, gazdasági és hatalmi erősödésére, és irányításukkal jól működő patronátusi rendszerek kialakítására, s emellett a patronátusi rendszeren belül vagy azon kívül bizonyos társadalmi csoportok gazdagodására és felemelkedésére.⁵

² Assmann 1970.

³ Helck 1995: 31–32; magyarul: Kákosy 1954: 329.

⁴ Például Breasted 1912; Moret 1922; Kákosy 1954: 323–324.

⁵ Seidlmayer 1987; Smith 2009.

AZ ÉLETRAJZ MINT A TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK MUTATÓJA

Az új társadalmi helyzetben az önreprezentáció is átalakult. Új témák és motívumok jelentek meg, továbbá megváltozott az életrajzot készítőtek társadalmi összetétele. A természeti és társadalmi problémák, és sokszor ezekhez kapcsolódóan az esetek segítésének gyakori említése nem feltétlenül tényleges eseményekkel függött össze, és nem is csak morális tartalma volt, hanem a helyi társadalom fölötti fennhatóságot reprezentálta: azt a földi társadalmi státuszt és hatalmat, amelyet a sírban megörökített életrajz segítségével a sírtulajdonos a túlvilágon is meg kívánt őrizni (ami az egyiptomi életrajz egyik alapvető szerepe volt). Nem véletlen, hogy ez a téma a leggyakrabban az elit tagjainak, és ezen belül is főként a tartományi urak és városi vezetők életrajzában jelenik meg, akik azzal, hogy az éhezők, szegények, utazók (azaz idegenek) megsegítéséről beszéltek, hatalmuk teljességét fejezték ki: az uralmuk alatt álló terület teljes társadalmi fölötti fennhatóságot, beleértve a többnyire mobil és/vagy a hatalom számára nehezen ellenőrizhető társadalmi csoportokat is. A helyi problémák kezelése, a köz- és társadalmi rend fenntartása, valamint a helyi társadalom fölötti joghatóság mind erős központi hatalom, mind széttagolt hatalmi struktúra esetén a helyi vezetők feladata volt. Míg azonban az Óbirodalom alatt a tartományi kormányzók és városi vezetők egyben királyi tisztviselők voltak, akik életrajzukban hatalmuk jellemzésékor a királyi fennhatóságot hangsúlyozták, addig az Első átmeneti korban önreprezentációjukban a helyi hatalom önálló, abszolút birtokosaiként ábrázolták magukat.⁶

Ennél is fontosabb változás, hogy az önképnek egy új aspektusa jelent meg: az egyéni teljesítmény, az egyéni erőből való felemelkedés hangsúlyozása. Az egyiptológiai irodalomban ezt az új értékrendet gyakran egy, a társadalmi mobilitás élvezőiként azonosított középréteg, a gazdaságilag független *self-made men* felemelkedéséhez kötik. A csoport modellje az életrajzok tulajdonosai között megjelenő „kiváló kisember”, aki úgy jellemzi önmagát, mint aki „saját karjával cselekszik”, „saját szájával szól”, „saját vagyonából él”, „saját fogatával szánt”, vagy „saját hajójával utazik”.⁷ A „kiváló kisember” (*nedzsesz iker*) terminus jelentése a mai kutatás számára nem teljesen világos. A „kicsi/fiatall” jelentésű *nedzsesz* szó utalhatott rangban az elit (a „nagyok”) alatt álló, azokat közvetlenül kiszolgáló társadalmi kategóriára (tehát nem a legalsó rétegekre), de vonatkozhatott az életrajz tulajdonosának fiatalságára is, hiszen a társadalmi felemelkedés, amelynek bemutatása az életrajzok egyik fő eleme volt, általában a felnőttkor kezdetén történt. Egyes életrajz-tulajdonosok nem használták ezt a terminust, de felemelkedésüket, életútjukat ők is ugyanazokkal a témákkal és jelzőkkel írták le, ezért joggal sorolhatók ugyanahhoz a társadalmi csoporthoz,

⁶ Kóthay 2015: 88–89.

⁷ Például Polotsky 1929: 34–35; Berlev 1978: 73–125; Lichtheim 1988: 21–23; Moreno García 1997: 32–39; Richards 2005: 23–24; Froot 2007: 9; Morenz 2010: 519–521. A kifejezés viszonylag újabb elemzése a korábbi irodalom ismertetésével: Franke 1998: 37–48.

mint a „kiváló kisemberek”. Így az életrajzok egy részének retorikája látszólag egy viszonylag jól körülhatárolható társadalmi csoportot és helyzetet ábrázol. A valóságban a „kisemberek” (akár így nevezték magukat, akár nem) eltérő társadalmi közegekből jöttek, a felemelkedés különböző szintjein álltak, és egyáltalán nem biztos, hogy valóban a saját erejükből emelkedtek fel, illetve valóban ők emelkedtek arra a társadalmi rangra, amelyre oly büszkék voltak. Az életrajzaikban megjelenő látszólag egységes témáknak és motívumoknak pedig az Első átmeneti kor egy évszázada folyamán különféle időbeli, helyi és társadalmi kontextusokhoz igazított változatai jöttek létre. Így önreprezentációjuk bizonyos témáit és motívumait az óbirodalmi elit életrajzaiból merítették és alakították a saját társadalmi helyzetük leírására alkalmassá, míg más témák és motívumok új, feltörekvő státuszukra jellemző elemek voltak, amelyek közül néhány – ahogyan majd látni fogjuk – az idők folyamán aztán átszivárogott annak az Első átmeneti kor végi elitnek az önreprezentációjába, amelynek tagjai között talán a „kisemberek” leszármazottai is jelen voltak.

AZ ÖNERŐBŐL VALÓ FELEMELKEDÉS

A témák közül a leggyakoribb és a „kisemberek” csoportjára legjellemzőbb az önerőből való boldogulás/vagyonszerzés volt, amely azonban nem teljesen új elemként jelent meg az életrajzokban. Elvértve már az Óbirodalom vége felé, a VI. dinasztia idején, a nomosz kormányzóknak a királytól és a székhelytől való függetlenedése kezdetén felbukkant, akkor, amikor az életrajzkészítés (az írott önreprezentáció) még az elit kizárólagos privilégiuma volt, és amikor ez az elit általában még nem az önállóságát, hanem a hagyományokhoz és az akkori hatalmi realitáshoz ragaszkodva a királytól való függését hangsúlyozta.⁸ Az önállóságot ezért az egyiptológiai irodalom gyakran szembeállítja a királytól való függéssel és a királlyal szembeni lojalitással.⁹ Bizonyos esetekben tényleg erről volt szó az Első átmeneti korban is. Rehu-rauszen a VIII. dinasztia idején keletkezett életrajzában azt hangsúlyozza, hogy tetteit nem a király megbízásából, hanem a helyi isten, Min felhatalmazásából és számára hajtotta végre.¹⁰ Az Első átmeneti kor decentralizált viszonyai között a helyi istent gyakran ábrázolták az életrajzok a hatalom forrásaként, és az istentől való függést a királytól való függetlenség kontrasztjaként, azaz az önállóság képeként használták. Rehu-rauszen életrajzában ezt egyértelműen meg is fogalmazza. Ez azonban nem sokat mond valódi társadalmi helyzetéről. Az életrajz retorikája és Rehu-rauszen címei biztossá teszik, hogy nem tartozott az elithez. Azt azonban nem lehet eldönteni, hogy a szó valódi értelmében *self-made man* volt-e, valamint hogy felemelkedését a helyi templomnak köszönhette-e. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, a helyi

⁸ Polotsky 1930: 196; Moreno García 1997: 29–31; Kloth 2002: 84–85.

⁹ Például Moreno García 1997: 38; Frood 2007: 9.

¹⁰ Kanawati 1986: 44, pl. 1–2, l. X.

templomok, bár nyitva álltak a társadalmi felemelkedésre vágyók előtt, sokszor a régi, elismert helyi családok tagjai számára biztosítottak karrierlehetőségeket.

Az életrajzok sok esetben az önállóságot, a saját erőből történő vagyonszerzést nem a helyi istennel kapcsolták össze, és nem a királyi szolgálattal állították ellentétbe, hanem az örökségből származó vagyonnal. Egy Hemag nevű férfi, akiről a rövid életrajzában közöltek kívül semmit nem tudunk, azzal büszkélkedik, hogy olyan gabonával látta el az éhezőket, amely nem atyai vagy anyai örökségből származott – ezzel arra utalva, hogy maga szerezte a vagyonát, és olyan társadalmi pozícióba jutott, amelyben képes volt a rászorulókról gondoskodni (amely, mint fent már láttuk, eredetileg az elit értékrendjének volt egy fontos eleme).¹¹ Hemag valószínűleg a jó körülmények közül származó örökösökkel állítja szembe magát, tágabb társadalmi kontextusban pedig a helyi gazdagságot és hatalmat birtokló régi családokkal. Így a kijelentés mint életrajzi elem (akár igazat írt Hemag a saját életére vonatkozóan, akár nem) a társadalmi felemelkedésre mint értékre, és ezzel párhuzamosan a helyi hatalmak régi birtokosaival való versengésre utal. Az életrajz-tulajdonosok egy nagyobb csoportja azonban ennek a motívumnak egy másik változatát használta, amely nem kifejezetten a meggazdagodásra helyezte a hangsúlyt, hanem a már meglévő vagyon gyarapítására: ők azzal büszkélkedtek, hogy atyai örökségükön túl még növelték is a vagyonukat.¹² Az nem derül ki, hogy mekkora volt az örökség, és hogy a vagyongyarapítás mennyivel juttatta őket magasabbra a társadalmi ranglétrán – ha egyáltalán magasabbra jutottak. Az azonban nyilvánvaló, hogy ők nem lehetnek nagyon alacsony származásúak: vagy a régi helyi elitekhez tartoztak, vagy az újonnan felemelkedők leszármazottai lehettek.

További probléma, hogy önmagában az örökség hiányára való hivatkozás nem elegendő ahhoz, hogy egy életrajz-tulajdonost alacsony származásúnak tekintsünk. Három Naga ed-Deirből származó férfi, akik „kiváló kisember”-ként határozzák meg magukat, és azt állítják, hogy nem volt atyai örökségük, majdnem biztosan mind befolyásos helyi családok gyermekei voltak.¹³ Ugyanis mind a három a felolvasó pap címet viselte, ami azt jelenti, hogy írástudók voltak és a templomi szertartások során szükséges rituális tudás – azaz a titkos rituális szövegek – birtokosai. A hagyományos társadalmakban a vagyon felhalmozása és a tudás/műveltség megszerzése gyakran a társadalmi felemelkedés két különböző szintjén, azaz legalább két generáció alatt történt.¹⁴ Ez a modell még inkább érvényes volt Egyiptomban, ahol az írás és az elit (a felolvasó papok esetében a titkos) tudás elsajátítása csak egy nagyon szűk réteg, egyes becslések szerint csupán a népesség 1–2%-a¹⁵ számára volt lehetséges. Így a Naga ed-Deir-i felolvasó papok, bár azt hangsúlyozzák, hogy saját erejükből jutottak előre, szinte

¹¹ Bosticco 1959: 26 (no. 20).

¹² Moreno García 1997: 40–41.

¹³ Dunham 1937: 80–82 (no. 69), 92–94 (no. 78), 102–104 (no. 84).

¹⁴ Vö. például Chou 2011: 204–217.

¹⁵ Baines–Eyre 1983.

biztos, hogy viszonylag vagyonos és befolyásos helyi családokból származtak. Még akkor is, ha egyikük, Uha így beszél magáról: „Kiváló kisember voltam, aki a saját vagyonából élt, a saját fogatával szántott és a saját hajójával utazott, nem pedig azzal, amit apám kezében találtam.”¹⁶ A két másik felolvasó pap, Tjeby és Indi, szintén „kiváló kisember”-ként határozzák meg magukat, örökséget nem említenek, viszont azt állítják, hogy atyjuk házának hátsó részéből emelkedtek fel.¹⁷ Mivel a „ház hátsó része” kifejezés az elit otthonokban azt az elkülönülő magánlakrészt jelölte, ahol a gyermekek is laktak,¹⁸ biztos, hogy Tjeby és Indi tehetősebb családok szülöttei voltak. Mégis mindketten azt hangsúlyozzák, hogy saját erejükből érték el pozíciójukat: Tjeby úgy, hogy „saját karjával cselekedtem”, Indi pedig „Onurisz isten kegyelméből”. Hogy mégsem örökölték, az arra utalhat, hogy nem elsőszülött fiúk, azaz nem fő örökösök voltak. Talán az ilyen fiúgyermek számára éppen a helyi isten/templom szolgálata biztosította a vagyonszerzés lehetőségét és a társadalmi státusz fenntartását. Az sem lehetetlen, hogy a fontos felolvasó papi tisztséget Egyiptom-szerte befolyásos helyi családok monopolizálták, és ezzel biztosítottak karrierlehetőséget családtagjaik számára – talán erről lehetett szó a Deir el-Gebraw-i nomosz kormányzója, Henqu testvéreinek esetében is, aki szintén felolvasó pap volt.¹⁹ Így a Naga ed-Deir-i életrajzokban megjelenő közös motívum valószínűleg hasonló családi/társadalmi környezetre és helyzetre utalt: az atyai örökség – de nem biztos, hogy családi segítség – nélkül való boldogulásra. Szintén a fenti értelmezést erősíti egy későbbi (talán a Középbirodalom elejéről származó) életrajz, ugyancsak Naga ed-Deirből, amely különleges kontextusban használja az atyai örökség hiányának a motívumát: „Saját karommal cselekedtem, amikor gyermek voltam és atyám vagyonát elragadták tőlem.”²⁰ Ez a mondat valószínűleg az Ozirisz-mítosz egyik fontos epizódjára utal, arra, amikor Hórusz atyjának, Ozirisznak a halálát megbosszulva visszaszerzi atyai örökségét.²¹ Azonban az, hogy a mítoszra való utalás összekeveredik a saját erőből való vagyonszerzés gondolatával egy más életrajzokból nem ismert konkrét állításban, inkább arra vall, hogy a motívumot itt egy egyedi esetre szabták: egy atyját korán elvesztő, bizonyára tehetősebb családból származó árva, akit gyermekként kiforgattak az örökségéből, saját erejéből szerez magának társadalmi pozíciót.²² A Naga ed-Deir-i esetekben tehát az atyai örökség hiányában való vagyonszerzés valószínűleg egyik esetben sem a társadalmi felemelkedésnek a képe, hanem a társadalmi státusz megőrzését, így

¹⁶ Dunham 1937: 104 (no. 84), pl. XXXII, ll. 6–7.

¹⁷ Dunham 1937: 81 (no. 69), pl. XXIV.1, A4; 93 (no. 78), pl. XXVIII.2, B1.

¹⁸ Franke 1983: 266–267.

¹⁹ *Urk.* I, 78, 21–22.

²⁰ Museum of Fine Arts, Boston 25.629; Dunham 1937: 25 (no. 12), pl. VII.2, B3–4.

²¹ Az Ozirisz-mítosznak ugyanerre a részletére utaló mondat olvasható Mereri dendarai életrajzában, amelyben azt állítja, hogy kiváló örökös volt, és legyőzte atyja ellenségeit: Petrie 1900: pl. VIII, felső kép, 5. sor; Fischer 1968: 142, 144, 146–147.

²² Morenz 2010: 225–226.

tulajdonképpen (különösen az árva esetében) a lefelé való mobilitás elkerülését hangsúlyozza.

A saját erőből való vagyonszerzésnek nemcsak helyi változatai jöttek létre. A társadalmi mobilitás útján járó családok későbbi – már más társadalmi és gazdasági helyzetben lévő – nemzedékei számára fokozatosan át is alakulhatott a motívum értelme, anélkül, hogy maga a motívum megváltozott volna. Nyilvánvaló, hogy nem állhatott valamennyi, önreprezentációjában a „kisember” retorikáját használó életrajz-tulajdonos a mobilitásnak ugyanazon a kezdeti szintjén. Egyes esetekben a vagyonszerzés témáját minden bizonnyal olyanok használták, akik valóban maguk csinálták meg a szerencséjüket és értek el olyan társadalmi státuszt, amelyet aztán gazdasági függetlenségként éltek meg. A saját erőből való vagyonszerzés és a gazdasági függetlenség témájának hosszú távú használata az életrajzokban azt mutatja, hogy az őket követő generációk számára az már a társadalmi értékrend stabil elemévé vált. Azonban ekkor a motívum mögötti valóság már nem a meggazdagodás, hanem a vagyon (és nyilván öröklött vagyon) gyarapítása volt. Egy dendarai pap, Nehtu egyértelműen utal is életrajzi feliratában arra, hogy a vagyongyarapítás erény volt: „Felépítettem házamat, amely meghaladta atyám házát.”²³

HATALOM ÉS MORÁL

A vagyonszerzésre utaló életrajzi állításokat gyakran követik olyan megjegyzések, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy az életrajz tulajdonosa betartotta a társadalmi normákat. A korábban már említett Rehu-rauszen fontosnak tartja megjegyezni, hogy tisztességesen szerezte vagyonát.²⁴ Iti, egy Gebeleinben élő kincstárnok előbb azt hangsúlyozza, hogy nem ragadta el egyetlen férfi lányát vagy földjét sem, majd valamivel később úgy jellemzi magát, hogy az emberek úgy tekintettek rá, mint egy olyan férfira, aki „nem rabol ki másokat”.²⁵ Az ilyen típusú megjegyzések elég gyakoriak a korabeli életrajzokban, ami éppen a tisztességtelen módon való vagyonszerzés gyakori voltára utal, s ezt az egyiptológiában sokszor a társadalmi ranglétrán emelkedők tipikus jellemzőjének tartják.²⁶ A motívum azonban már az óbirodalmi elit életrajzokban is jelen volt,²⁷ és az Első átmeneti korban sem lehetett csak a „kisemberek” jellemzője. Legalább olyan gyakori kellett, hogy legyen a vagyonnal, befolyással bíró elit körében, akiknek éppen helyzetüknél fogva több alkalmuk volt a hatalmukkal való visszaélésre.

²³ Petrie 1900: 50, pl. XI, első kép az alsó sorban.

²⁴ Kanawati 1986: 44, pl. 1–2, l. IV–V.

²⁵ Cairo Catalogue General 20001, 3–4. és 10. sor: Lange–Schäfer: 1902–1925: 1–2; Polotsky 1929: 44.

²⁶ Kanawati 1986: 45; Moreno García 1998: 159.

²⁷ Kloth 2002: 89 (9), 90–91, 95–96.

A befolyás hatalommal való megszerzésének egy másik eszköze a „hatásos (hatalommal bíró) beszéd” volt, ami pozitív tulajdonságként jelent meg mind az elit, mind a „kisemberek” életrajzában. A téma eredetileg, az Óbirodalom idején a „soha nem mondtam rossz dolgot egyetlen ember ellen sem”, a „jót mondtam és a jót ismételtam”, valamint az „igazságosan cselekedtem és beszéltem” állításokban tűnik fel. Ezek a kijelentések az életrajz tulajdonosának erkölcsi kiválóságát emelik ki. Az Első átmeneti korban ugyanez a téma már megváltozott formában tűnik fel. A „kisemberek” életrajzában igen gyakori az „aki a saját szájával szól” epitheton, amelyet gyakran követ egy másik gyakori jelző: „aki a saját karjával cselekszik”.²⁸ Ezek a kijelentések azonban, bár szintén pozitív értéket hordoznak, már nem az erkölcsi személyiségre vonatkoznak, hanem a vagyoni és társadalmi emelkedést hangsúlyozzák, és benne a beszéd készségének a szerepét az egyén társadalmi sikerében. A hatalommal bíró beszéd tehát eszköz volt a mobilitási versenyben – ami nem meglepő egy alapvetően verbális társadalomban (az írásbeliség jelentősége ellenére az ókori Egyiptomban a kommunikáció alapvetően szóbeli volt még az írástudók egymás közötti érintkezésében is).²⁹ A verbális kommunikáció jelentősége a társadalmi versengésben még inkább világossá válik akkor, amikor a témával egy valóban széles hatalommal rendelkező egyén életrajzában találkozunk: Anhtífi, a korábban már említett dél-egyiptomi tartományi úr nem egyszerűen „a saját szájával szól”, hanem ő volt az „akinek szava hatalommal bírt”, és „aki fennhangon szól, amikor az előkelők hallgattak”.³⁰

PATRONÁTUS

A függetlenség és az egyéni képességek hangsúlyozása mellett feltűnik egy másik, látszólag jelentéktelenebb téma is a „kisemberek” életrajzában: a patronátus intézménye. A fent már említett Naga ed-Deir-i árva, miután kiforgatták az örökségéből, valószínűleg úgy szerezte vissza társadalmi pozícióját, hogy kisebb-nagyobb befolyással bíró helyi hatalmak szolgálatába állt („követte őket”), sőt úgy tűnik, végül a helyi tanácsba is bekerült: „Együtt tanácskoztam a nagyokkal és a kicsikkel, miután követtem őket.”³¹ (A mondat emellett azt is bizonyítja, hogy a „kicsik”-nek is helyük volt a helyi tanácsokban.) A felső-egyiptomi Nagada városában a helyi templom biztosított előrejutást azoknak, akik a főpap szolgálatába álltak: Heszi, a vásznak elöljárója három főpapot is szolgált;³² egy Fegu nevű katona egy Uszer nevű főpap megbízásából több ízben teljesített az

²⁸ Polotsky 1930: 34; Fischer 1961: 48.

²⁹ Parkinson 2010: 118–119.

³⁰ Vandier 1950: 171, 179; magyarul: Kóthay–Gulyás 2007: 233.

³¹ Dunham 1937: 25 (no. 12), pl. VII.2, B4; a szöveghely értelmezéséhez: Morenz 2010: 226 n. 324.

³² Cairo Catalogue General 1649, 4–7. sor: Fischer 1964: 65–67, pl. XVII.

életrajzában közelebbről meg nem határozott feladatokat;³³ egy Henemszu nevű funkcionáriust egy másik főpap, Dzsefi azzal bízott meg, hogy szerezzen állatokat a templom számára;³⁴ Szeneni pedig arról számol be, hogy Dzsefi főpap kapujában (azaz az ő megbízásából) gabonát osztott a város lakói számára.³⁵ Ezek a nagadai férfiak nemcsak hogy nem ejtenek szót önállóságról az életrajzukban, hanem a főpapokhoz fűződő viszonyukon túl semmilyen más eseményt nem tartanak említésre méltónak az életükből, ezzel azt sejtetve, hogy karrierjük teljes egészében uraiktól függött. A négy férfi közül három ugyanannak a főpapnak, Dzsefinak a szolgálatában állt, aki valószínűleg egy kiterjedt familiáris hálózatot épített fel (vagy már örökölt). Az ilyen hálózatok létezését a korabeli temetők szerkezete is alátámasztja, amelyekben a kisebb sírok gyakran csoportosulnak egy magas rangú személy nagyobb temetkezése körül. Ez az elrendezés azt bizonyítja, hogy a patronátus a társadalmi szerveződés egyik legfontosabb alappillére volt a korszakban.³⁶

Ha pedig a patronátus meghatározó volt a társadalom szerveződésében, akkor meghatározónak kellett lennie a társadalmi mobilitásban is. Vagyis az életrajzok viszonylag ritka utalásai ellenére elég valószínűnek tűnik, hogy a „kisemberek” egy jelentős része ilyen hálózatok részeként érte el sikereit és felemelkedését. Így a patronátus szinte biztos, hogy nem alternatív lehetőség volt egy másik út, a független gazdasági felemelkedés mellett. Néhány Gebeleinből származó életrajz utal is erre, amikor az önállóan szerzett vagyon és az egy vagy több úrtól való függés témája egymás mellett jelenik meg bennük. Egy Iti nevű városi kincstárnok, aki „kiváló kisember”-ként határozza meg magát, arról számol be az életrajzában, hogy „saját karjával cselekedett”, amikor nyájakat szerzett, ugyanakkor arról is említést tesz, hogy „kis és nagy urakat” szolgált.³⁷ A szintén gebeleini Heqaib, ugyancsak „kiváló kisember”, egy városi kormányzót nevez meg uraként.³⁸ Egy Merer nevű mészáros, aki két sztelét is állíttatott és azok mind-egyikén egy-egy feliratot hagyott maga után, leírja, hogy nyájakat, embereket, földeket és egyéb vagyont szerzett, majd azzal büszkélkedik, hogy több helyi vezető számára is vágott állatokat.³⁹

Hogy a gazdasági függetlenség mellett a patronátusra való utalás miért ritka az életrajzokban, nehéz pontosan megválaszolni. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a motívumok használatának a különbségei helyi változatokra utalnak: Naga ed-Deirben csak egy életrajz van, amelyik a patronátus intézményére utal, és az is késői, valószínűleg a Középbirodalom elejéről származik; a nagadai életrajzokban

³³ Strasbourg 344, 6–7. sor: Fischer 1964: 62–64, pl. XVI, fent.

³⁴ Chicago Oriental Institute 12105, 5–7. sor: Gardiner 1922: pl. XVIII; Fischer 1964: 64–65; pl. XVI, lent.

³⁵ Cairo Catalogue General 20500, 2–5. sor: Fischer 1964: 67–68, pl. XVIII.

³⁶ Seidlmayer 1987: 211–214; Franke 1990: 120–121.

³⁷ Cairo Catalogue General 20001, 8–9. sor: Lange–Schäfer 1902–1925: I. 1–2; IV. pl. 1.

³⁸ British Museum 1671: 7–8. és 10. sor: Polotsky 1930: 195, pl. XXIX.

³⁹ Kraków MNK XI 99, 2–3. sor: Černý 1961: 5–7, pl. 1; Morenz 2010: 288–289.

a helyi főpapok szolgálata gyakorlatilag kizárólagos érték; Gebeleinben viszont az önállóság és a patronátus együttesen jelenik meg az életrajzokban.

A TÁRSADALMI STÁTUSZ EMELÉSE

A „kisemberek” olyan saját identitást építettek fel, amely egyértelműen különbözött az elitétől. Mégis egyesek önreprezentációjukban az utóbbiak életrajzaiból kölcsönöztek motívumokat és témákat. Ez jól tetten érhető a fent említett Heqaib esetében, aki mindkét repertoárból merített.⁴⁰ Bizonyos pontokon az elit életrajzokból kölcsönöz: például a „kisemberek” életrajzában elő nem forduló „nemes (*sepesz*) Thébában” jelzőt használja (ahol a „nemes” kifejezés a „kicsi” mint társadalmi kategória ellentéte); nem azt írja, hogy vagyont *szerzett*, hanem hogy „emberekben és rézben gazdag”; és azt állítja, hogy városa és a környező területek számára nemes cselekedeteket hajtott végre (ami a városi és tartományi vezetők önreprezentációjának tipikus motívuma volt).⁴¹ Életrajza azonban egy „kiváló kisember” karrierjének tipikus példája: minden bizonnyal állatokkal foglalkozott, s bár nyájait valószínűleg nem maga gondozta és legeltette, azokat egy városi vezető, nyilván Heqaib ura ellenőrizte.⁴² A két életrajztípus elemeinek a keverése arra utal, hogy a társadalmi ranglétrán sikeresen felfelé haladó Heqaib, feltehetően egy igazi *self-made man*, túl akart lépni saját megszerzett társadalmi státuszán – legalább önreprezentációjában. Bár az is lehet, hogy a szöveg inkább fiának, az életrajzot tartalmazó sztélé megrendelőjének a törekvéseit tükrözi. Erre utalhat az is, hogy a sztélén az apa-fiú kapcsolat és a két nemzedék közötti folyamatosság nagyobb hangsúlyt kap, mint általában. A szöveg befejező sorai előbb az apa, Heqaib szavaival hangsúlyozzák ezt a folyamatosságot („örökösöm karja erős”), majd a fiú szavai következnek: „Amit az ő legidősebb fia, az ő szeretettje, Ini, atyja házának újraalapítója készítettett (tudniillik a sztéléjét)”.⁴³ Hasonló ambíciókról tanúskodik a dendarai Neferiu kincstárnok életrajza, aki úgy jellemzi magát, mint „aki karjával nagyot cselekedett”. A mondat részben a „kisemberek”-kel való önazonosságra utal (akik „saját karjukkal” cselekszenek), másrészt a „nagy” szó adverbiumként való használata egyértelműen jelzi Neferiunak azt a törekvését, hogy az elittel próbálja kapcsolatba hozni magát – a „nagy”, „nagy-nak lenni” kifejezés ugyanis a „kicsikkel” szembeállítva mindig az elitre utalt. Neferiu ennél a finom célzásnál egyértelműbb kijelentéseket is tesz. Azt állítja, hogy táplálta a „nagyokat” az éhezés évében, valamint hogy „nagyobb volt, mint a nagyok és a tisztviselők”.⁴⁴

⁴⁰ British Museum 1671: Polotsky 1930; Morenz 2010: 271–285.

⁴¹ British Museum 1671: 1–3. és 8–11. sor: Polotsky 1930: 195, pl. XXIX.

⁴² British Museum 1671: 7–8 és 10. sor: Polotsky 1930: 195, pl. XXIX.

⁴³ British Museum 1671: 11–12. sor: Polotsky 1930: 195, pl. XXIX.

⁴⁴ Metropolitan Museum of Arts 12.183.3, D 2–4: Fischer 1968: 206–209, pl. XXV; Lichtheim 1988: 32–33.

A TÁRSADALMI EMELKEDÉS ÚTJAI

Míg az életrajzok részletes képet festenek a „kisemberek” valódi vagy fiktív képességeiről és eredményeiről, addig alig árulnak el valamit a társadalmi előrehaladás módjairól. A régészeti leletek és néhány életrajz (ahogy fent már kiderült) arra vallanak, hogy a felemelkedés egyik leggyakoribb útja a patronátusi rendszereken keresztül vezethető. A konkrét tevékenységekre vonatkozóan azonban már kevés a közvetlen információnk. Heqaib példája azt mutatta, hogy az állattartás és pásztorkodás egy lehetséges és fontos mobilitási csatorna volt. Ezt látszik megerősíteni az is, hogy a „kisemberek” által szerzett vagyon összetételében (legalábbis az életrajzokban található felsorolások alapján) az első helyen éppen a nyájak állnak, különösen a felső-egyiptomi úgynevezett Gebelein-Moalla régióban.⁴⁵

Egy másik gyakori út lehetett a katonáskodás és egyéb paramilitáris tevékenységek (például vadászat, sivatagi járőrözés, rendfenntartás). Ez Nagada és Gebelein környékén lehetett gyakori, ám erre az életrajzok csak nagyon ritkán utalnak, és akkor is csak közvetve: Qedesz, egy gebeleini és Fegu, egy nagadai katona gyorsaságukra és hősiességükre utalnak rövid életrajzukban.⁴⁶ Sokkal többet árulnak el a sztéléken megörökített képi ábrázolások, amelyek gyakran mutatják a tulajdonosokat íjjal és nyíllal.⁴⁷ Elképzelhető, hogy Anhtifi, a dél-egyiptomi nagyhatalmú tartományi úr karrierje is a katonai pályán való társadalmi előrelépés példája.⁴⁸ Ez annyiban érdekes, hogy ha tényleg így történt, akkor egy olyan ritka mobilitási eset tárul fel előttünk, amikor a felemelkedés nem a „kisemberek” csoportjába, hanem egyenesen a társadalom legmagasabb szintjére vezetett.

A felemelkedésnek viszonylag gyakori útja lehetett még a kereskedelem is. Erre vonatkozóan az életrajzok nem sokat árulnak el, de a feltételezést megerősítik más források. Tudjuk, hogy ebben az időszakban a Nílus-völgyben jelentős volt a távolsági kereskedelem. Anhtifi életrajzában erre vonatkozóan ezt olvashatjuk: „Megérkezett Dél embereivel és Észak gyermekeivel. Jó minőségű olajat hoztak a nekik adott gabonáért cserébe. Az én gabonám dél felé eljutott Wawatig (Alsó-Núbia), észak felé a Thiniszi nomoszig”.⁴⁹ Szintén a kereskedelem fontosságára utalhat az, hogy az életrajzokban a „kisemberek” által szerzett vagyon egyik fontos tétele (a nyájak mellett) a hajó volt. Ez részben státuszszimbólum lehetett, hiszen a tehetősebbek és magasabb rangúak számára a fő közlekedési útvonal Egyiptomon belül a Nílus volt, amelyen a leggazdagabbak saját

⁴⁵ Kubisch 2000: 252; Morenz 2010: 76, 78–79.

⁴⁶ Qedes (Berlin 24032, 2. és 5–6. sor): Fischer 1961: 47, fig. 1; Fegu (Strasbourg 344, 4–5. sor): Fischer 1964: 63, pl. XVI.

⁴⁷ Nagadára vonatkozóan: Fischer 1964: 58–59. Gebeleinre vonatkozóan: Fischer 1961; Morenz 2010: 80–86.

⁴⁸ Morenz 2009–2010: 189.

⁴⁹ Vandier 1950: 220–221 (IV., 10–15); magyarul: Kóthay–Gulyás 2007: 235.

hajóikkal utaztak. Másrészt utalhat a „kisemberek” vízen folytatott belső kereskedelembe való szerepére is. Hogy ezt a kereskedelmet kizárólag a saját hasznukra bonyolították-e, vagy – úgy, mint a pásztorok – egy magasabb rangú városi vagy tartományi vezető szolgálatában álltak, nem lehet eldönteni. A patronátus általános elterjedése arra vall, hogy az utóbbi valószínűbb. A kereskedelem mobilitásában játszott szerepére és a kereskedők eredetére vonatkozóan egy középbirodalmi irodalmi alkotás, a *Paraszt panaszzai* című elbeszélés is érdekes információkat tartalmaz. A címszereplő „paraszt” nem földműves (ezt csak a modern cím sugallja), hanem egy, a Nílus-völgy peremvidékén élő, alacsony származású kereskedő, aki az oázisok és Egyiptom közötti sivatagi áruforgalomban vesz részt közvetítőként, és aki az elbeszélés végén a társadalmi ranglétrán viszonylag magasat lépve egy egyiptomi tisztviselő szolgálatába kerül.⁵⁰ Története (még ha fiktív is) azért érdekes, mert azt bizonyítja, hogy a Középbirodalom idején, amikor a mű született, a kívülről érkező kereskedőre mint a társadalmi felemelkedés egyik modelljére tekintettek.

Ha a kereskedelem és a pásztorkodás valóban a mobilitás fontos csatornáit voltak, akkor ebből az is következik, hogy a társadalmi előrelépés sokszor térbeli mobilitással járt együtt. Ugyanez valószínűleg igaz volt a katonai szolgálat útján felemelkedőkre is, hiszen a Gebelein-Moalla régióban szolgálatot teljesítő katonák egy jelentős része núbiai származású volt.⁵¹ Vagyis a társadalmi mobilitás élvezőinek egy jelentős hányada nem az egyiptomi parasztság köréből került ki, hanem idegen származású volt, Egyiptom peremvidékéről vagy határain túlról telepedett be a Nílus-völgybe. Van azonban egy kivételes példánk az Egyiptom belüli mobilitásra is. Henqu, Deir el-Gebrawi ura arról számol be az életrajzi feliratában, hogy segítette az emberek társadalmi felemelkedését, amikor más nomoszokból származó családokat telepített a saját nomoszába, hogy újratelepítse (a valószínűleg valamilyen természeti vagy társadalmi okból elnéptelenedett) városokat: „Azok számára, akik korábban szolgák⁵² voltak ott, hivatalt biztosítottam.”⁵³ Ezek a példák mind azt mutatják, hogy a társadalmi mobilitás nagyon sok esetben területi mobilitással járt együtt. A „kisemberek” életrajzi felirataiban azonban semmilyen információt nem tartalmaznak ezekre a mozgásokra, és így az eredetükre vonatkozóan. Ezt az magyarázhatja, hogy Egyiptomban a város kiemelkedő szerepet játszott a társadalmi identitás kialakításában, így egy kívülről érkező idegen, ha elismerést és státuszt akart szerezni új környezetben, annak közösségével kellett, hogy azonosítsa magát, nem említve eredeti származását.

⁵⁰ Dobrovits 1963: 5–18.

⁵¹ Fischer 1961.

⁵² A szolga itt nem rabszolgát jelent, hanem függőségben lévő személyt.

⁵³ Urk 1, 78, 4; magyarul: Kóthay–Gulyás 2007: 142.

AZ ÖNREPREZENTÁCIÓ VÁLTOZÁSAI A KÖZÉPBIRODALOM KORÁBA VALÓ ÁTMENET IDŐSZAKÁBAN

Az Első átmeneti korban az életrajzokban a társadalom két, belsőleg erősen tagolt, de önreprezentációjában viszonylag egységes képet mutató nagy csoportja különült el: 1) a területéért és annak lakosságáért felelős, a kezében abszolút hatalmat összpontosító és a királytól független tartományi vagy városi vezető és 2) az ön magát gazdasági függetlenséggel és a társadalmi felemelkedés képességével jellemző „kiváló kisember”. A két csoport önreprezentációja sok közös elemet tartalmazott, de alapvetően jól elkülöníthető retorikával rendelkezett mindkettő. A korszak vége felé komoly hatalmi versengések kezdődtek az Egyiptom fölötti egységes uralom visszaállításáért, amelynek során két erős dinasztikus központ alakult ki az északi Hérakleopoliszban és a déli Thébában, s mindkét központ urai királyoknak nevezték magukat, a vidéki elitek pedig a két hatalmi központ valamelyike körül csoportosultak. A megváltozott hatalmi-politikai helyzet az önreprezentációban is változásokat eredményezett.

A legjelentősebb és legérdekesebb jelenség az volt, hogy az ismét a királyi hatalom felé orientálódó elit önreprezentációjában sokkal nagyobb mértékben bukkantak fel a „kisemberek”-re jellemző témák és motívumok, azonban átalakítva és eredeti jelentésükkel ellentétes használatban, ami nyilvánvalóan a két társadalmi kategória közti különbség hangsúlyozását szolgálta. Így a saját erőből szerzett vagyon motívuma a gazdagság (de nem a szerzett gazdagság) általános képévé vált. I. Heti sziuti kormányzó például a régi „vagyon szerzeni” kifejezést úgy adaptálta életrajzában, hogy „nagy vagyonú”-nak nevezte magát, és az „aki a saját karjával cselekszik” jelző helyett az „erős karú” kifejezést használta.⁵⁴ Tjetji kincstárnok thébai sírjában a vagyonszerzés motívumát így alakította át: „felszerelkeztem a saját vagyonommal, amelyet az én uram felsége adott nekem, mert nagyon szeretett engem”.⁵⁵ Itt már (egy olyan korszakban, amikor két erős királyi központ körül csoportosult a korabeli elit) a királyi szolgálat mint érték is visszatért. Sokat árulnak el azok a szavak is, amelyekkel a régi kifejezéseket átalakították: valamennyi olyan jelző volt, amelyet főnévként az elit mint társadalmi csoport megnevezésére alkalmaztak („nagy”, „hatalmas”, „gazdag”, „nemes”), és amely a „kicsi” kifejezéssel nemcsak mint jelzővel, hanem mint a társadalomnak az elit alatt álló csoportjára utaló terminussal állt szemben. Egy nomosz kormányzó fia, Kay vezír magas rangja ellenére kicsinek (*nedzsesz*) nevezte magát egy feliratában, de ezt, az Első átmeneti kor korábbi időszakában még alapvetően pozitív értelmet hordozó szót egy olyan jelzővel egészítette ki, amely éppen ellenkezőjére változtatta a kifejezés értelmét: „hatalmas kicsi”.⁵⁶ Ezzel nem csupán azt fejezte ki, hogy a „nagyok/hatalmasok” közé tartozik, hanem azt is,

⁵⁴ V. sz. sziuti sír, 13–16. sor: Brunner 1937: 66.

⁵⁵ British Museum 614, 11–12. sor: Clère and Vandier 1982: 16 (§20).

⁵⁶ Hatnub graffito no. 16, 2–3. sor: Anthes 1964: 35–38, pl. 16.

hogy ő nem „kicsi”, vagy esetleg azt, hogy ő *már* nem „kicsi”. A „kisemberek” önreprezentációjában szereplő motívumok következetes átalakítása ugyanis arra is utalhat, hogy az Első átmeneti kor végi elit egy része alacsonyabb rangú családokból származhatott, akik új társadalmi helyzetükben éppen a mobilitás előtti státuszuktól akarták eltávolítani magukat. A „kisemberek” és az elit közötti megkülönböztetésnek a legdrasztikusabb példája egy XI. dinasztiaiabeli életrajzban jelenik meg, amelyben elítélendő tettként ábrázolják, ha egy „férfi fia” (azaz egy magas társadalmi státuszú személy) szexuális kapcsolatot létesít egy „kicsi”-vel.⁵⁷

Ugyanebben az időszakban különös hangsúlyt kap az életrajzokban az elődökre való hivatkozás. Több igen magas rangú életrajz tulajdonosa nevez meg őseiként valódi vagy fiktív óbirodalmi személyeket, ezzel legitimálva hatalmi és társadalmi státuszát az új politikai helyzetben: a központi királyi hatalom, azaz az óbirodalmi állapotok helyreállításának az időszakában. Az ősök konstruálásának legérdekesebb példáját Bersében találjuk, ahol több nomosz kormányzó óbirodalmi sírokat restauráltatott a környékbéli temetőkből, és ezekről a tettekről be is számol saját sírjának a falain.⁵⁸ Egy másik jelentős vidéki központban, Meir temetőjében az egyik középbírodalmi kormányzó fiktív genealógiája egészen a IV. dinasztia koráig vezeti vissza családjá eredetét.⁵⁹ Szintén ebben a korban terjed el, hogy magas rangú személyek, nők és férfiak egyaránt isteni eredetű ősökkel vagy a mitikus időkhöz visszanyúló nemesi elődökkel büszkélkednek.⁶⁰

Ezzel párhuzamosan a „kisemberek” életrajzai is a nemzedékek közötti folytonosságot emelik ki: egyrészt az örökös szerepének hangsúlyozásával, másrészt az ősökre való hivatkozással, bár az elit körében elterjedt genealógiák „gyártása” náluk hiányzik. Ez természetesen a saját erőből való felemelkedés és társadalmi siker témájának a visszaszorulását is jelentette. Az Első átmeneti kor végére, a Középbírodalom elejére a „kisemberek” (vagy inkább azok leszármazottai) közül már nyilván sokan jelentős vagyont halmoztak fel, és közösségük befolyásos tagjaivá váltak. Ilyen lehetett Antef, aki a nyájak felügyelője címet viselte. Életrajzában egy pástori család ötödik nemzedékének tagjaként, nyájak és földek birtokosaként, valamint városa tanácsának befolyásos tagjaként ábrázolja magát.⁶¹ Antef név szerint nem sorolja fel az őseit, és beszámolója az új elit konstruált genealógiáival szemben valószínűleg nem fiktív. Az ősökre való hivatkozás nála nyilván nem a hatalom és a társadalmi státusz legitimálására szolgál egy új hatalmi helyzetben, hanem egy valóságos társadalmi folyamatnak – egy több generáció alatt felépített mobilitási sikernek – az önreprezentációban való megjelenítése.

⁵⁷ University College, London 14430, x+12. sor: Landgráfová–Navrátilová 2009: 36. A „férfi fia” kifejezéshez: Fischer–Elfert 1999: 299–302; Parkinson 1996: 141; Gnirs 2000: 136.

⁵⁸ De Meyer 2005.

⁵⁹ Grajetzki 2005: 57–60.

⁶⁰ Fischer 1956: 104–105; Franke 1998.

⁶¹ Franke 2007: 163–164.

FORRÁSOK

- Anthes, Rudolf 1964: *Die Felseninschriften von Hatnub nach den Aufnahmen Georg Möllers*. (Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde 9.) Hildesheim.
- Brunner, Hellmut 1937: *Die Texte aus den Gräbern der Herakleopolitenzeit von Siut mit Übersetzung und Erläuterungen*. (Ägyptologische Forschungen 5.) Glückstadt.
- Clère, Jacques J. – Vandier, Jacques 1982: *Textes de la Première Période Intermédiaire et de la XIème dynastie*. (Bibliotheca Aegyptiaca 10.) Bruxelles.
- Černý, Jaroslav 1961: The Stela of Merer in Cracow. *Journal of Egyptian Archaeology* (47.) 5–9.
- Dobrovits Aladár 1963: *A paraszt panasza. Óegyiptomi novellák*. Budapest.
- Dunham, Dows 1937: *Naga-ed-Dêr Stelae of the First Intermediate Period*. London.
- Fischer, Henry George 1964: *Inscriptions from the Coptite Nome: Dynasties VI–XI*. (Analecta Orientalia 40.) Roma.
- Fischer, Henry George 1968: *Dendera in the Third Millennium B.C. down to the Theban Domination of Upper Egypt*. Locust Valley, New York.
- Gardiner, Alan H. 1922: A Stela of the Earlier Intermediate Period. *Journal of Egyptian Archaeology* (8.) 191–192.
- Helck, Wolfgang 1995: *Die „Admonitions“: Pap. Leiden I 344 recto*. (Kleine Ägyptische Texte 11.) Wiesbaden.
- Kákossy László 1957: Ipu, a főrangú intelmei. *Antik Tanulmányok* (4.) 323–334.
- Kanawati, Naguib 1986: New Biographical Inscriptions from the First Intermediate Period. *Göttinger Miszellen* (89.) 43–54.
- Kóthay Katalin Anna – Gulyás András 2007: *Túlvilág és mindennapok az ókori Egyiptomban. Források a Kr. e. 3–2. évezredből*. Miskolc.
- Lange, Hans O. – Schäfer, Heinrich 1902–1925: *Grab und Denksteine des Mittleren Reichs im Museum von Kairo. No. 20001–20780*. 4 vols. Berlin.
- Petrie, William Matthew Flinders 1900: *Denderah 1898*. (Memoirs of the Egypt Exploration Fund 17.) London.
- Petrie, William Matthew Flinders 1925: *Tombs of the Courtiers and Oxyrhynchos*. (British School of Archaeology in Egypt; Egyptian Research Account 37.) London.
- Polotsky, Hans Jakob 1930: The Stela of Heka-yeb. *Journal of Egyptian Archaeology* (16.) 194–199.
- Urk. I. Kurt Sethe 1933: *Urkunden des Alten Reichs*. Leipzig.
- Vandier, Jacques 1950: *Mo^oalla. La tombe d'Ankhtifi et la tombe de Sébekhotep*. (Bibliothèque d'études 18.) Le Caire.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 1970: *Der König als Sonnenpriester: Ein kosmographischer Begleittext zur kultischen Sonnenhymnik in thebanischen Tempeln und Gräbern*. (Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo 7.) Glückstadt.
- Baines, John – Eyre, Christopher John 1983: Four notes on literacy. *Göttinger Miszellen* (61.) 65–96.

- Berlev, Oleg 1978: *Общественные отношения в Египте эпохи Среднего царства*. Москва.
- Bosticco, Sergio 1959: *Museo Archeologico di Firenze. Le stele egiziane dall'Antico al Nuovo Regno*. Rome.
- Breasted, James Henry 1912: *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt: Lectures Delivered on the Morse Foundation at Union Theological Seminary*. New York.
- Chou, Young-tê 2011: *Social Mobility in Traditional Chinese Society: Community and Class*. New Brunswick.
- De Meyer, Marleen 2005: Restoring the Tombs of his Ancestors? Djehutinakht, Son of Teti, at Deir al-Barsha and Sheikh Said. In: Fitzenreiter, Martin (Hrsg.): *Genealogie – Realität und Fiktion von Identität*. (Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie 5.) London, 125–135.
- Fischer-Elfert, Hans-Werner 1999: *Die Lehre eines Mannes für seinen Sohn. Eine Etappe auf dem „Gottesweg“ des loyalen und solidarischen Beamten des Mittleren Reich*. (Ägyptologische Abhandlungen 60.) Wiesbaden.
- Fischer, Henry George 1956: A Daughter of the Overlords of Upper Egypt in the First Intermediate Period. *Journal of the American Oriental Society* (76.) 99–110.
- Fischer, Henry George 1961: The Nubian Mercenaries of Gebelein during the First Intermediate Period. *Kush* (9.) 44–80.
- Franke, Detlef 1983: *Altägyptische Verwandtschaftsbezeichnungen im Mittleren Reich*. (Hamburger Ägyptologische Studien 3.) Hamburg.
- Franke, Detlef 1990: Erste und Zweite Zwischenzeit – Ein Vergleich. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* (117.) 119–129.
- Franke, Detlef 1998: Kleiner Mann (nds) was bist Du? *Göttinger Miscellen* (167.) 33–48.
- Franke, Detlef 2007: The Good Shepherd Antef (Stela BM EA 1628). *Journal of Egyptian Archaeology* (93.) 149–174.
- Frood, Elizabeth 2007: *Biographical Texts from Ramessid Egypt*. (Writings from the Ancient World 26.) Leiden–Boston.
- Gnirs, Andrea M. 2000: The Language of Corruption: On Rich and Poor in the Eloquent Peasant. In: Gnirs, Andrea M. (ed.): *Reading the Eloquent Peasant. Proceedings of the International Conference on The Tale of the Eloquent Peasant at the University of California, Los Angeles, March 27–30 1997*. (Lingua Aegyptia 8.) Göttingen, 125–155.
- Grajetzki, Wolfram 2005: Zwei Fallbeispiele für Genealogien im Mittleren Reich. In: Fitzenreiter, Martin (Hrsg.): *Genealogie – Realität und Fiktion von Identität*. (Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie 5.) London, 57–68.
- Kloth, Nicole 2002: *Die (auto-) biographischen Inschriften des ägyptischen Alten Reiches: Untersuchungen zu Phraseologie und Entwicklung*. (Studien zur Altägyptischen Kultur Beihefte 8.) Hamburg.
- Kóthay Katalin Anna 2015: Kereskedelmi utak Egyiptomban az Első Átmeneti Kor és a Középbirodalom idején. In: Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám (szerk.): *Ökonomie és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. (Ókor – Történet – Írás 3.) Pécs–Budapest, 81–98.
- Kubisch, Sabine 2000. Die Stelen der I. Zwischenzeit aus Gebelein. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo* (56.) 239–265.

- Landgráfová, Renata – Navrátilová, Hana 2009: Taboos of the Golden Goddess. Sexual Taboos in the First Intermediate Period and Middle Kingdom Egypt. In: Maříková Vlčková, Petra – Minářová, Jana – Tomášek, Martin (eds): *My Things Changed Things. Social Development and Cultural Exchange in Prehistory, Antiquity and the Middle Ages*. Prague, 34–46.
- Lichtheim, Miriam 1988: *Ancient Egyptian autobiographies chiefly of the Middle Kingdom: a study and an anthology*. (Orbis biblicus orientalis 84.) Freiburg–Göttingen.
- Moreno García, Juan Carlos 1997: *Études sur l'administration, le pouvoir et l'idéologie en Égypte, de l'Ancien au Moyen Empire*. (Ægyptiaca Leodensia 4.) Liège.
- Moreno García, Juan Carlos 1998: De l'Ancien Empire à la Première Période Intermédiaire: l'Autobiographie de Q3r d'Edfou, entre tradition et innovation. *Revue d'égyptologie* (49.) 151–160.
- Morenz, Ludwig. 2009–2010: Power and Status. *Ankhtifi the hero, founder of a new residence?* In: García, Juan Carlos Moreno (ed.): *Élites et pouvoir en Égypte ancienne* (= *Cahiers de recherches de l'Institut de Papyrologie et d'Égyptologie de Lille* 28.). Lille, 177–192.
- Morenz, Ludwig 2010: *Die Zeit der Regionen im Spiegel der Gebelein-Region. Kulturgeschichtliche Re-Konstruktionen*. (Probleme der Ägyptologie 27.) Leiden–Boston.
- Moret, Alexandre 1922: L'accession de la plèbe égyptienne aux droits religieux et politiques sous le Moyen Empire. In: *Recueil d'études égyptologiques dédiées à la mémoire de Jean-François Champollion à l'occasion du centenaire de la Lettre à M. Dacier relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques lue à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres le 27 septembre 1822*. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études 234.) Paris, 331–360.
- Parkinson, Richard B. 1996: Individual and Society in Middle Kingdom Literature. In: Loprieno, Antonio (ed.): *Ancient Egyptian Literature: History and Forms*. (Probleme der Ägyptologie 10.) Leiden–New York–Köln, 137–155.
- Parkinson, Richard B. 2010: *Poetry and Culture in Middle Kingdom Egypt: A Dark Side to Perfection*. (Studies in Egyptology and the Ancient Near East.) London–Oakwill.
- Polotsky, Hans Jakob 1929: *Zu den Inschriften der 11. Dynastie*. (Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Aegyptens 11.) Leipzig.
- Richards, Janet 2005. *Society and Death in Ancient Egypt: Mortuary Landscapes of the Middle Kingdom*. Cambridge.
- Seidlmayer, Stephan Johannes 1987: Wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung im Übergang vom Alten zum Mittleren Reich. Ein Beitrag zur Archäologie der Gräberfelder der Region Qau-Matmar in der Ersten Zwischenzeit. In: Assmann, Jan – Burkard, Günter – Davies, Vivian (eds): *Problems and Priorities in Egyptian Archaeology*. New York, 175–217.
- Smith, Mark 2009: Democratization of the afterlife. In: Dieleman, Jacco – Wendrich, Willeke (eds): *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. Los Angeles. (<http://repositories.cdlib.org/nelc/uee/1147> – utolsó letöltés: 2016. január 23.)